

MARCIN CHOCZYŃSKI^a

**JAK ZACHĘCIĆ STUDENTÓW SOCJOLOGII
DO ANTYCYPACJI SPOŁECZNEJ
I PROGNOSTYKI *SOCIETAS FUTURA*?
UDZIAŁ FANTASTYKI SOCJOLOGICZNEJ
W DYDAKTYCE AKADEMICKIEJ**

**HOW TO ENCOURAGE SOCIOLOGY STUDENTS
TO ENGAGE IN SOCIAL ANTICIPATION
AND *SOCIETAS FUTURA* FORECASTING? THE ROLE OF
SOCIAL FICTION IN ACADEMIC TEACHING**

The subject of the article is social anticipation, contained in two different perspectives – scientific (sociological forecasting) and literary (science fiction with particular emphasis on its subgenre, i.e. sociological fiction). The intersection of these two cognitive areas made it possible to show the multifaceted nature of changes in social structures and their potential direction or character. Therefore, the considerations aimed to consider the status of social fiction in the context of contemporary sociology, as well as the possibility of its use in academic teaching. The presentation of selected forms of ‘cybernetic modelling’ of literary societies of the future made it possible to compare these constructs to the findings in the field of the conventional social sciences, including primarily in relation to stratification factors, issues of social inequality, but also mutual relations between people and communities. The main conclusion from the analyses carried out in this way was to determine the degree of saturation of the narrative of literary works from the presented area with strictly sociological elements, as well as the accuracy in their presentation and the logical sequence of development. It is worth adding here that the richness of social fiction literature results from many sources, including utopianism (issues of anti-utopias and dystopias), post-apocalyptic works, futurology and so-called alternative histories. The volume of works in the field of social fiction has also been significantly expanded – going beyond the commonly known works by Yevgeny Zamyatin, Aldous Huxley, George Orwell or Janusz A. Zajdel – and extended to contemporary novels and comic books or adaptations – both film, as well as serials. Thanks to the analyses contained in this study, sociologists can consider the use of literary social anticipations in their teaching – as a comparative material, but also as stimulating sociological forecasting itself.

Keywords: social anticipation; academic teaching; social fiction; analysis of social structures and social changes

---

^a Cardinal Stefan Wyszyński University in Warsaw, Poland /
Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, Polska
m.choczynski@uksw.edu.pl, <https://orcid.org/0000-0002-6636-9025>

Tematem artykułu jest antycypacja społeczna, zawarta w dwóch odmiennych perspektywach – naukowej (prognostyka socjologiczna) oraz literackiej (fantastyka naukowa ze szczególnym uwzględnieniem jej subgatunku, czyli fantastyki socjologicznej). Skrzyżowanie tych dwóch obszarów poznawczych pozwoliło na ukazanie wieloaspektowości zmian struktur społecznych oraz ich potencjalnego kierunku czy też charakteru. Celem rozważań stała się zatem próba odpowiedzi na pytanie o status fantastyki socjologicznej w kontekście współczesnej socjologii, a także o możliwość jej wykorzystania w dydaktyce akademickiej. Prezentacja wybranych form „cybernetycznego modelarstwa” literackich społeczeństw przyszłości umożliwiła porównanie tych konstruktów z ustaleniami w zakresie konwencjonalnych nauk społecznych, w tym przede wszystkim w odniesieniu do czynników stratyfikacyjnych, zagadnień nierówności społecznych, a także wzajemnych relacji między ludźmi i zbiorowościami. Zasadniczym wnioskiem z tak przeprowadzonych analiz było określenie stopnia nasycenia narracji dzieł literackich prezentowanego obszaru przez elementy *stricte* socjologiczne, również dokładność w ich przedstawianiu oraz logiczne następstwo rozwoju. Bogactwo literatury *social fiction* wynika z wielu źródeł: utopistyki (zagadnień antyutopii i dystopii), dzieł postapokaliptycznych, futurologii czy tzw. historii alternatywnych. Dokonano także znacznego poszerzenia wolumenu dzieł z zakresu fantastyki socjologicznej, wychodząc poza znane powszechnie pozycje Jewgienija Zamiatina, Aldousa Huxleya, George’a Orwella czy też Janusza A. Zajdla i rozciągając ją na ukazujące się współcześnie powieści i komiksy czy też ekranizacje, zarówno filmowe, jak i serialowe. Dzięki zawartym w niniejszym studium analizom socjologowie mogą zastanowić się nad wykorzystaniem literackich antycypacji społecznych w dydaktyce – jako materiału porównawczego, a także stymulującego samą prognostykę socjologiczną.

Słowa kluczowe: antycypacja społeczna; dydaktyka akademicka; fantastyka socjologiczna; analiza struktur i zmian społecznych

---

I. WPROWADZENIE

Przygotowywanie wykładów monograficznych jest zawsze ciekawą działalnością dydaktyczną, gdyż pozwala na rozszerzenie materiału podstawowego – dotyczącego historii dyscypliny, teorii oraz metodologii – o osobiste zainteresowania wykraczające poza ten ogólny schemat. Jednym z takich właśnie obszarów są zagadnienia fantastyki socjologicznej (*social fiction*, *sociological fiction*, *soft science fiction*), czyli pewnego subgatunku prozy *science fiction*, który opisuje społeczeństwa przyszłości. Po wnikliwej lekturze większości klasycznych prac z tego obszaru oraz przepracowaniu ze studentami materiału z zajęć można pokusić się o kilka wniosków, które mogą być przydatne w dydaktyce akademickiej, a także stanowić twórcze rozwinięcie zagadnień podejmowanych w odniesieniu do zmian, struktur czy też relacji społecznych.

Pewnym impulsem prowadzącym do implementacji treści z obszaru fantastyki socjologicznej do dydaktyki akademickiej w roku akademickim 2021/22 była na pewno pandemia COVID-19 i związane z nią niepokoje społeczne, które przeszły w stan długofalowej niepewności co do przyszłości. Fantastyka socjologiczna stała się również naturalną kontynuacją innego wykładanego przez autora niniejszego tekstu przedmiotu – podstawowych zajęć o zmianie społecznej. Tym samym wizje systemowych metamorfoz społeczeństwa uzyskały bogatszą perspektywę. Decyzja o wdrożeniu tego wykładu została podjęta również po przeprowadzeniu wielu nieformalnych rozmów ze studentami,

którzy chcieli skonfrontować nabywaną na zajęciach wiedzę z zainteresowaniami, w tym przeważnie lekturą beletrystyki fantastycznej i dokonanych na jej podstawie różnych adaptacji.

Refleksja na temat przyszłych społeczeństw zachodzi dwutorowo – zarówno na gruncie naukowym (socjologicznym, filozoficznym, demograficznym), jak i typowo literackim (przede wszystkim w fantastyce naukowej, a ściślej: w jej subgatunku, czyli właśnie fantastyce socjologicznej). Wskazuje się również takie nurty, jak probabilistyka, alternatywistyka czy też futurologia¹. W obrębie tych dociekań rozpatrywane są wizje modeli przyszłego społeczeństwa i jego zasadniczych atrybutów: struktury, ruchliwości i stratyfikacji. Bardziej szczegółowe studia dotyczą na przykład kwestii władzy, awansów i degradacji statusowych, stosunków nadrzędności i podrzędności, roli elit oraz codziennych praktyk społecznych. Takie ogólne założenia – uruchamiające wyobraźnię, która kreśli niezwykle plastyczne obrazy przyszłości społecznej – stały się głównym motywem pokazania fantastyki socjologicznej studentom. Jest to także pewna próba przeniesienia ustaleń teoretycznych dotyczących właśnie tych zasadniczych atrybutów społecznych (obecnych chociażby w pracach klasyków, np. Stanisława Ossowskiego², Włodzimierza Wesołowskiego³, Henryka Domańskiego⁴ czy Piotra Sztompki⁵) na dzieła fabularne.

II. ZAŁOŻENIA I CECHY FANTASTYKI SOCJOLOGICZNEJ

Literackie antycypacje społeczne wywodzą się wprost z twórczości fantastycznej, która powstała w określonym momencie historycznym. Towarzyszyła temu oczywiście świadomość cywilizacyjna, dopełniona często fantazją w kreacji zjawisk nadprzyrodzonych, niezwykłych, nadzwyczajnych, odrealnionych (cudownych), równocześnie atrakcyjnych i ciekawych dla czytelników. Jest to zatem pewne oderwanie odbiorcy od aktualnych, współczesnych mu zdarzeń, praktyk czy też relacji i przeniesienie się do świata skonstruowanego, o egzotycznym i nieprawdopodobnym uniwersum, gdzie widać zupełnie inne możliwości pokonania ludzkich, ale i środowiskowych ograniczeń. Można te właściwości fantastyki ogólnie potraktować jako pewne wykraczanie poza świat dostępny zmysłom⁶.

Fantastyka literacka przybierała w toku swojego rozwoju wciąż inne formy wyrazu, a autorzy zaskakiwali oryginalnymi scenariuszami zdarzeń i losów bohaterów. Jednym z przejawów rozwoju fantastyki stały się jej inklinacje do nauki, ściślej popularnonaukowych rozwiązań zastosowanych w fabułach,

¹ Ćwikła (2006): 158.

² Ossowski (1986): 9–18.

³ Wesołowski (1962): 202.

⁴ Domański (2007): 132.

⁵ Sztompka (1983): 128.

⁶ Caillois (1989): 187–188.

tak też wykrystalizowała się współczesna *science fiction*⁷. W jej ramach funkcjonowało wiele konwencji, na przykład *hard science fiction*, *space opera* (tzw. awantury w kosmosie), nurt Nowej Fali czy też fantastyka cudownego wynalazku. Ewolucja fantastyki naukowej doprowadziła w końcu do pojawienia się tak zwanej fantastyki socjologicznej, gdzie motywem przewodnim okazały się właśnie sygnalizowane już w wprowadzeniu, „zagadnienia społeczne, głównie te, które mogą pojawić się w bliższej lub dalszej przyszłości na skutek wprowadzania bądź to daleko idących udogodnień życiowych, bądź też socjotechnicznych mechanizmów pozwalających na skuteczne sterowanie społeczeństwem”⁸. Współcześnie motywy te są rozszerzane o nowe uwarunkowania, przede wszystkim związane z ciągłym rozwojem technologii, która stwarza kolejne możliwości kreacji wydarzeń. Jest to zatem rodzaj antycypacji społecznej (czyli przewidywania) obejmującej głównie kształt, praktyki życia codziennego, systemowość, strukturę oraz instytucjonalizm przyszłych społeczeństw⁹.

Główną cechą wykreowanych przez pisarzy typów społeczeństw przyszłości jest „cybernetyczne modelarstwo”: zbiory społeczne konstruowane są w celu użyteczności i poddaństwa dla władzy (uzurpatorskich elit, cywilizacji pozaziemskich czy też sztucznej inteligencji). Strukturyzacja tych zbiorów zakłada przede wszystkim modyfikacje w codziennych interakcjach i sformułowanie nowych, trwałych relacji zależności od decydentów¹⁰. Fantastyka socjologiczna czerpała też motywy z dzieł literackich opatrzonych rozbudowanym społecznym komentarzem, czyli przede wszystkim z klasycznych utopii renesansowych i późniejszych¹¹ oraz najbardziej wpływowych antyutopii XX w.¹² W dziełach dotyczących społecznej antycypacji można się również dopatrywać nawiązań do traktatów protosocjologicznych¹³. Należy też wspomnieć tutaj o powieściach zaliczanych do *science fiction*, ale osadzonych głęboko w społecznych uwarunkowaniach¹⁴.

Nie można również zapomnieć o powieści *Inwazja jaszczurów* (1935), której twórcą był czeski pisarz Karel Čapek. Antycypował on w swoim dziele imperializm i II wojnę światową, co ukazał symbolicznie w postaci kolonizacji protospołeczeństwa inteligentnych płazów przez ludzi. Jaszczury, wykorzystane jako siła robocza, buntują się przeciwko swoim opresywnym nadzorcom. Pomysł fabularny Čapka (inwazja z zewnątrz) został później uznany za kano-

⁷ Niewiadowski (1992): 13–18.

⁸ Niewiadowski, Smuszkiewicz (1990): 286.

⁹ Wróbel (2000).

¹⁰ Lem (1970): 332.

¹¹ Tomasz Morus *Utopia* (1516), Tommaso Campanella *Miasto słońca* (1602), Francis Bacon *Nowa Atlantyda* (1623) oraz Jonathan Swift *Podróż Guliwera* (1726), Étienne Cabet *Podróż do Ikarii* (1840).

¹² Jewgienij Zamiatin *My* (1924), Aldous Huxley *Nowy wspaniały świat* (1932), Burrhus F. Skinner *Walden Two* (1948), George Orwell *Rok 1984* (1949), Kurt Vonnegut *Pianola* (1952).

¹³ Platon *Państwo* (380 p.n.e.), Niccolò Machiavelli *Książę* (1532) czy również Alexis de Tocqueville *O demokracji w Ameryce* (1840).

¹⁴ Olaf Stapledon *Pierwsi i ostatni ludzie* (1930), trylogia Herberta G. Wellsa, opublikowana w końcu XIX w. – *Wehikuł czasu* (1895), *Wyspa doktora Moreau* (1896) czy *Wojna światów* (1898); wydana pośmiertnie powieść Juliusza Verne’a *Paryż w XX wieku* (1994).

niczny dla całego nurtu fantastyki socjologicznej i adaptowany w twórczości kolejnych autorów (np. w powieści Janusza A. Zajdla *Wyjście z cienia*). Ponadto Čapek uwypuklił cechy wprowadzonej już wcześniej w fantastyce postaci robota¹⁵. Dało to początek fabularnym konstrukcjom opisującym same postaci mechaniczne lub – co ciekawsze – hybrydy człowieka i robota¹⁶ (określane później jako cyborg, terminator, replikant, android, arktan itp.). Bazując na tych rozwiązaniach, pisarze fantastyki naukowej z drugiej połowy XX w. narysowali cały szereg opresyjnych systemów społecznych, z jakimi zmagają się bohaterowie w dystopijnych (wizjonersko negatywnych) realiach¹⁷.

Bogactwo rozwoju literatury fantastycznej ze społecznym odniesieniem wiadać chociażby w twórczości Stanisława Lema, która ogniskuje się wokół dylematów etycznych ludzi przyszłości i ich postępowania z technologią, używania jej do wpływu na innych¹⁸. Ponadto w środowisku polskich socjologów w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX w. uformowała się szkoła futurologiczna, którą reprezentował przede wszystkim Andrzej Siciński, ale zaliczano do niej również twórczość między innymi Stefana Nowaka i Jana Szczepańskiego¹⁹.

Wszystkie te nurty zainspirowały twórców polskiej odmiany fantastyki socjologicznej, której złoty okres przypadł na przełom lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX w., gdy włączono ją w główny nurt literatury aluzyjnej wobec komunizmu²⁰. Podkreślić należy tutaj bogactwo i wielowątkowość opisywanych przyszłych światów i misterność społecznych konstrukcji, dzięki czemu literatura tego okresu ma dojrzały i przemyślany rys socjologiczny, a nie jak we wcześniejszych pracach – jedynie socjologizujący lub quasi-socjologiczny charakter²¹. Jest to zatem kwestia pewnego nasycenia narracji powieści opisem społecznym, zwrócenia uwagi na jego rozbudowę i dokładność.

Wśród szeregu dzieł zaliczanych do klasycznego zbioru polskiej *social fiction* należy wyróżnić opowiadania²² oraz pięcioksiąg Zajdla²³. Ciekawą analizę *societas futura* sporządził też socjolog Edmund Wnuk-Lipiński²⁴. W zakres pol-

¹⁵ W powieści *The Steam Man of the Prairies* (1868) autorstwa Edwarda S. Ellisa.

¹⁶ Aleksandrowicz (2017): 300.

¹⁷ Ray Bradbury *Fahrenheit 451* (1953), Brian Aldiss *Non-Stop* (1958) oraz *Cieplarnia* (1962), Anthony Burgess *Mechaniczna pomarańcza* (1962), Philip K. Dick *Czy androidy marzą o elektrycznych owcach?* (1968) czy Margaret Atwood *Opowieść podręcznej* (1985).

¹⁸ M.in. *Eden* (1959), *Powrót z gwiazd* (1961), *Głos Pana* (1968), *Kongres futurologiczny* (1971).

¹⁹ Becht, Filipkowski (2018): 43–59.

²⁰ Mazurkiewicz (2011): 185.

²¹ Leś (2008): 73 – Andrzej Ziemięcki *Schron na Placu Zamkowym* (1947), Władysław Umiński *Zaziemskie światy. Pierwszy lot międzyplanetarny* (1948), Krzysztof Boruń i Andrzej Trepka *Zagubiona przyszłość* (1954), Roman Gajda *Ludzie ery atomowej* (1957), Adam Hollanek *Katastrofa na Słońcu Antarktydy* (1958).

²² Np. opublikowane w zbiorach *Jad mantezji* (1965) oraz *Iluzyt* (1976).

²³ *Cylinder van Troffa* (1980), *Limes inferior* (1982), *Wyjście z cienia* (1983), *Cała prawda o planecie Ksi* (1984) oraz *Paradyzja* (1984). Losy mieszkańców planety Ksi stały się tematem jeszcze jednej powieści – opartej na pomysły Zajdla, a uzupełnionej po śmierci tego autora przez Marcina Kowalczyka – *Drugie spojrzenie na planetę Ksi* (2014).

²⁴ Powieść *Wir pamięci* (1979) i jej kontynuacje: *Rozpad połowiczny* (1988) oraz *Mord założycielski* (1989). Beletrystyka ta po latach doczekała się wydania zbiorczego – jako trylogia *Apostezjon*.

skiej fantastyki socjologicznej wchodzą też powieści innych twórców²⁵. Antycypacje społeczne osiągnęły tu największy stopień nasycenia i szczegółowości opisu. Można dodać, że większość dzieł *science fiction* – czyli utworów nastawionych futurystycznie – powinna mieć jakiś elementarny szkic czy chociażby ramowy zarys przyszłych form społecznych, inaczej cała narracja fabularna będzie niepełna. Sama fantastyka socjologiczna wykorzystuje zatem wiele odniesień i tradycji *futures studies*, co z pewnością wpływa na jej obecny kształt, a także recepcję. Tematyka antycypacji społecznych wykracza również poza ramy literatury, o czym świadczy chociażby twórczość rodzimego reżysera Piotra Szulkina²⁶.

III. ANTYPACJA SPOŁECZNA W SOCJOLOGII

Kluczowym dla współczesnej prognostyki socjologicznej pytaniem jest z pewnością to odnoszące się do nowego typu społeczeństwa, które nastąpi po ponowoczesności. Jednak do tej pory – na polu naukowym – nie udało się odpowiedzieć na nie wprost, mimo podejmowanych już od początku istnienia socjologii prób określenia wizji społecznej przyszłości²⁷. Trwają dyskusje o końcu kapitalizmu oraz wyczerpaniu podziału klasowo-warstwowego, który jest w kapitalizmie naczelną formą stratyfikacji (zróznicowania). Polemiki prowadzą także badacze związani z neomarksistowską krytyką fantastycznonaukową²⁸.

O płynności i braku dookreślenia perspektywy przyszłości w socjologii świadczy wiele wypowiedzi klasyków, na przykład samego Floriana Znanieckiego, który zastanawiał się nad zagadnieniem społecznej twórczości i zarazem ekspansji innowacji²⁹. Przewidywanie przyszłości społecznej w ramach socjologii stanowi pewną syntezę determinizmu technologicznego ze społecznym konstrukttywizmem³⁰. Te dwa obszary wzajemnie się implikują oraz wprowadzają permanentną zmienność warunków społecznego wykorzystania oraz refleksji nad stosowaną technologią. Dlatego też dzisiejsze próby choćby naszkicowania kształtu przyszłej struktury społecznej okazują się bardzo trudne do wykonania, właśnie ze względu na niemożność przewidzenia układu odniesień ludzi i technologii.

Mimo tych przeszkód w socjologii stosowanej podejmuje się jednak dyskusje o prognozowaniu społecznym. Wśród najczęściej pojawiających się w litera-

²⁵ Andrzej Krzepkowski i Andrzej Wójcik *Obszar nieciągłości* (1979), Stanisław Lem *Wizja lokalna* (1982), Maciej Parowski *Twarzą ku ziemi* (1982), Wiktor Żwikiewicz *Druga jesień* (1982), Marek Oramus *Senni zwycięzcy* (1983) oraz *Dzień drogi do Meorii* (1990), a także Krzysztof Boruń *Małe zielone ludziki* (1985). Niekiedy do tego nurtu zalicza się również powieść Rafała A. Ziemkiewicza *Wybrańcy bogów* (1991).

²⁶ Filmy kinowe: *Golem* (1979), *Wojna światów – następne stulecie* (1981), *O-bi, o-ba: koniec cywilizacji* (1984), *Ga, ga. Chwała bohaterom* (1985).

²⁷ Comte (2001): 26–31; (1961): 253.

²⁸ Jameson (1971): ix–xix; 375.

²⁹ Znaniecki (1934/2001): 81.

³⁰ Krzysztofek (2018): 29.

turze motywów na pewno wyróżnić trzeba koncepcje, które przede wszystkim wieszczą schyłek kapitalizmu jako systemu słabnącego i zdegenerowanego – wśród nich prym wiodzie teoria światosystemów (systemów-światów) autorstwa Immanuela Wallersteina³¹.

Bardzo wpływowe cały czas pozostają idee globalnego informacjonizmu stawiające na stały rozwój społeczeństwa sieci, związanego z ekspansją Internetu i niejako „zawładnięciem” społeczeństw przez sieć i jej możliwości sprawcze³². W ramach tego nurtu akcentuje się powstanie hybryd ludzi oraz maszyn i kreację właśnie takiego cybernetycznego społeczeństwa powiązanego wielostronnie ze sztuczną inteligencją³³. Pewnym rozwinięciem idei sieciowości są koncepcje rozwijania społeczeństwa wiedzy powiązanego z tak zwanym dataizmem, czyli apoteozą danych (tzw. *big data*)³⁴.

Pod koniec lat osiemdziesiątych XX w. szerokim echem odbiła się w socjologii koncepcja końca pracy autorstwa Jeremy’ego Rifkina³⁵. Według tej wykładni praca najemna zostanie w najbliższej przyszłości tak zrobotyzowana, że człowiek nie będzie już w stanie jej wykonywać, szczególnie w obszarze przemysłu³⁶. Perspektywy przemian pracy widać też w koncepcjach prekariatatu, salariatatu³⁷ lub pochodnych proletariatu (np. cogitariatu i digitariatu)³⁸.

Inne pomysły związane są z ekonomicznym wyznacznikiem wyklarowania się nowego typu społeczeństwa, które będzie musiało zmagać się z postępującym ciągle wyczerpywaniem zasobów ludzkich (np. maltuzjanizm³⁹ i prognozy Klubu Rzymskiego dotyczące tzw. granic wzrostu⁴⁰). Pewną nowością było zaadaptowanie na grunt socjologiczny ekonomicznej teorii Simona Kuznetsa⁴¹. Można tu przedstawić zależności między nierównościami społecznymi (czyli w ogólnym sensie stratyfikacją) a rozwojem technologii.

Kończąc krótki przegląd koncepcji uznawanych za prognostykę socjologiczną, należy także przypomnieć przewidywania Karola Marksa i jego kontynuatorów, wszak komunizm jako docelowy system stratyfikacyjny oparty na bezklasowości i „owocujący” idealnym społeczeństwem egalitarnym miał się stać właśnie finalnym etapem rozwoju oraz triumfem równości społecznej⁴². Można jeszcze wspomnieć szereg rozproszonych konceptów, takich jak instytucje totalne, osobowość autorytarna i syndrom totalitarno-faszystowski czy też różnorakie pomysły na „nowego człowieka”.

Jak widać, tylko niektóre z przedstawionych propozycji są w jakiś sposób „domknięte”: podają periodyzację społeczeństw wychodzącą poza współczesny

³¹ Wallerstein (2007): 10.

³² Bell (1974): 438; Castells (2013): 54–66.

³³ Harari (2018b): 66–67.

³⁴ Zacher (2007): 207–247.

³⁵ Rifkin (2001): 17–21.

³⁶ Walczak-Duraj (2018): 81–84; Szulczewski (2018): 32–39.

³⁷ Standing (2014): 43–53.

³⁸ Eco (1996): 11–13; za: Fiut, Habryń (2001): 162.

³⁹ Bartkowiak (2001): 28–31; Kochanowicz (2010): 91–93.

⁴⁰ Sadowski (2006): 11–14.

⁴¹ Kumor (2010): 46–50.

⁴² Świrek (2018): 209.

kapitalizm (np. teorie marksistowskie). Inne opierają się wyłącznie na przypuszczeniach, nie dając jednak jednoznacznych odpowiedzi o stanie faktycznym. Przegląd tych koncepcji prowadzi do konstatacji o nieprzewidywalności społecznej, jeżeli uwzględnić podane na wstępie założenia o technologicznym determinizmie i społecznym konstruktywizmie. Zatem socjologia w obecnym stanie wiedzy nie rysuje jednoznacznych obrazów przyszłości⁴³.

IV. SOCJOLOGIA W FANTASTYCE SOCJOLOGICZNEJ

Generalnym pojęciem socjologicznym, akcentowanym również w *social fiction* (ale także w utopistyce), jest struktura społeczna – dynamiczny układ ludzkich zbiorowości związanych wieloma interakcjami – i wynikające z niej zróżnicowania (dyferencjacje)⁴⁴. Dystopijny obraz społeczeństw przyszłości wynika przeważnie z interesu wąskiej elity władzy, która kontroluje poddanych za pomocą ustalonych reguł awansu i degradacji, a statusy społeczne są przypisane (a nie osiągane), gdyż utrwalają panujący *status quo*. Zatem stratyfikacja jest mocno zaznaczona, szczególnie w wertykalnym wymiarze, co przeczy zapewnieniom władz o wprowadzonym egalitaryzmie. Taka niekonstytucyjność sprzyja rządzącym, którzy kontrolują codzienność podległych im społeczeństw. Totalność władzy spotęgowana jest ponadto przez jej ukrycie i rozbudowany aparat biurokratyczny⁴⁵. Widać więc, że zagadnienia budowy społeczeństwa przyszłości są kluczowymi wątkami metanarracyjnymi, na których opiera się fabularna akcja i działalność głównych bohaterów. Zatem poznanie funkcjonowania i zakresu praw mieszkańców Argolandu, Paradyzji, Librii czy też Oceanii, ich stylów życia i prób przystosowania się do reguł systemu lub ich omijania może być wstępem do dyskusji o kierunku zmian społecznych i zastanowienia się nad ideą rozwoju jako takiego. Funkcjonowanie tych form jest pewnym impulsem do projekcji przyszłości i odpowiadania sobie na pytania, jaka ona rzeczywiście będzie. Ustrukturyzowanie nie jest jednak kolejną definicją z podręcznika socjologii, ale interesującym tłem fabularnej akcji.

W dziełach *social fiction* sporo miejsca poświęca się wyjaśnianiu mechanizmów rządzących społeczeństwami przyszłości. Głównymi motywami literackimi są tu technologiczne maksimum rozwojowe (kreacja fantastycznych osobliwości) i opresja wyrażona w wymuszonym (ale też pozornym) egalitaryzmie, a nawet jednolitości, która dodatkowo wzmacniana jest często przez środki farmakologiczne (np. *soma*, *prozium*). Tym samym wyłania się obraz społeczeństwa wyrażonego w symbolice więzienia, koszar czy też garnizonu – oblężonej twierdzy. Staje się ono instytucją totalną, bezwzględnie inwigilującą swoich obywateli (a raczej poddanych) niczym niewolnicze systemy stratyfikacyjne znane z imperialnych cywilizacji przedindustrialnych.

⁴³ Harari (2018b): 505–506.

⁴⁴ Jameson (2011): 16–17.

⁴⁵ Wróbel (2000).

Motywnym przewodnim organizacji społeczeństw przyszłości jest zatem mocno akcentowane zagadnienie równości, która ma być remedium na wszystkie niedogodności i nierówności wynikłe z naturalnego faktu uwarstwienia. Jednak szlachetna w zamiśle pobudka wprowadzania równości wiąże się z uniformizacją i blokowaniem ludzkiej indywidualności oraz wyjątkowości, które leżą u podstaw wielkiego zróżnicowania i złożoności społeczeństw współczesnych. Bezwzględne niwelowanie nierówności (deklasacja) odbyło się za to realnie w ChRL, ZSRR czy też Kambodży rządzonej przez reżim Czerwonych Khmerów.

W tym kontekście można powołać się na wybrane przykłady pewnych uszczegółowień socjologicznych tropów, traktowanych niejako jako *pars pro toto* względem całego nurtu *social fiction*. Podczas lektury *Roku 1984* – antyutopii stworzonej przez George’a Orwella – czytelnicy otrzymują skonkretyzowaną wiedzę dotyczącą budowy i wzajemnych uwarunkowań klas społecznych. W jednym z wyodrębnionych fragmentów tej powieści Orwell przedstawił zwięźle trzy typy idealne klas społecznych o uniwersalnych wręcz charakterystykach, stanowiące fundament opisów struktury społecznej w jego powieści: (1) klasę górną, której celem istnienia jest utrzymanie swojej pozycji (czyli władzy); (2) klasę średnią, która z kolei dąży do zdobycia władzy i zamiany miejsca z klasą górną; natomiast (3) klasa dolna akcentuje zniesienie przywilejów i stworzenie społeczeństwa opartego na całkowitej równości (czyli faktyczne wprowadzenie systemu komunistycznego – kolektywizmu). Cele wszystkich trzech klas są rozbieżne, dlatego dochodzi do rewolucji. Wtedy klasa średnia z wykorzystaniem klasy dolnej delegitymizuje dotychczasową klasę górną i sama przeobraża się w tyranie. Klasa dolna pozostaje w swoim dotychczasowym położeniu (*status quo*), a po czasie tworzy się nowa klasa średnia, która zaczyna dążyć do zmiany⁴⁶. W tym opisie można zauważyć bezpośrednie nawiązanie do cyklicznej teorii rozwoju społecznego Pitirima A. Sorokina⁴⁷, ale też twierdzenia o krażeniu elit, rozwijanego między innymi przez Vilfreda Pareto⁴⁸.

Natomiast w powieści *Limes inferior* Zajdla wyróżnić można opisy ustrukturyzowania społeczeństwa wedle posiadanej inteligencji, co miało gwarantować sprawiedliwość i jednocześnie stabilność systemu społecznego Argolandu – przykładu miasta-molocha, identycznego z innymi tego typu twórami⁴⁹. Również sama profesja głównego bohatera Sneera – liftera (człowieka „modyfikującego” statusy społeczne klientów) – to również działania manipulacyjne na strukturze społecznej, regułach awansu i degradacji. Takie ujęcie powoduje, że świat społeczny przedstawiony jest jako system samoreferencyjny, samoodtwarzający się i w dodatku samowystarczalny, co z kolei zbliżone jest do stanowiska funkcjonalno-strukturalnego znanego socjologa Talcotta Parsonsa⁵⁰. Szczególnie w powieści traktującej o losie Sneera widać pieczołowitość

⁴⁶ Orwell (2017): 229–237.

⁴⁷ Sorokin (1937): 184–185.

⁴⁸ Pareto (1994): 20–26; 83–86; Stefaniuk (2001): 160–161.

⁴⁹ Zajdel (2004): 113.

⁵⁰ Wróbel (2018): 90.

opisie istnienia siedmiu klas społecznych (od najniższej sklasyfikowanych „szóstaków” do elity „zerowców”), opartych na kryterium inteligencji, która jest warunkiem dopuszczenia do pracy i wynagrodzenia odpowiednimi środkami płatniczymi – od najcenniejszych żółtych, poprzez zielone, po najmniej cenne czerwone. Sneer jest zatem wytworem wymodelowanego społeczeństwa, a jego ustrukturyzowanie dostarczyć może wielu przemyśleń dla socjologicznych wniosków, choćby tych dotyczących prawa do pracy i wynagrodzenia za nią (np. wedle reguł merytokratycznych).

Wnuk-Lipiński podkreślał, że w fantastyce socjologicznej technologiczne gadżety są tylko pewnymi rekwizytami czy też elementem scenografii, a akcent położony jest głównie na relacjach między jednostką a systemem. Poza tym akcja na ogół rozgrywa się w świecie nierealnym, fantastycznym, o własnej, odmiennej od dotychczasowego realizmu logice. *Social fiction* to zatem rodzaj eksperymentu intelektualnego – w jego obrębie pisarz może stworzyć od podstaw świat społeczny wraz z zasadami, wedle których przebiegają relacje między ludźmi i instytucjami⁵¹.

Zapoznanie się z tymi dziełami pozwala niewątpliwie dotrzeć do istoty konstruktywizmu społecznego twórców-pisarzy przez „rozłożenie” ich systemów na konkretne elementy składowe. Idąc dalej, powołać się można właśnie na owo, zaproponowane przez Lema, „cybernetyczne modelarstwo”, czyli taką konstrukcję społeczną, w której kluczowe czynniki stratyfikacyjne są odległe od współczesnych uwarunkowań, na przykład zastąpienie kapitału (pieniądza) innym wytworem, żywiołem bądź cechą⁵². Sami pisarze, zwłaszcza Orwell i Zajdel, ale też choćby Aldous Huxley znacząco ułatwiają to zadanie, gdyż objaśnienie ustroju społecznego przeważnie jest usytuowane w jednym miejscu tekstu i wyczerpująco opisane.

Kolejnym ważnym zagadnieniem łączącym fantastykę socjologiczną i antycypację społeczną jest zobrazowanie i unaocznienie socjolektycznych definicji przede wszystkim struktury społecznej, które studenci poznają na konwencjonalnych zajęciach z podręczników (m.in. Henryka Domańskiego), słowników i encyklopedii socjologicznych – dzieł typowo naukowych. Z kolei w fantastyce literackiej opis tej struktury jest przedstawiony narracyjnie, jako element definicyjny całej fabuły. Jeszcze większe możliwości obrazowania struktury ma kinematografia, w której kadrach szerokie plany zbiorów społecznych są często wizualną wizytówką dzieła – np. w filmie *Metropolis* (1927) w reż. Fritz Langa lub w obrazach *Łowca androidów* (1982) w reż. Ridleya Scotta czy też *Wyspa* (2005) w reż. Michaela Baya.

Dodatkowo w czasie podejmowanych na zajęciach rozważań można zwrócić uwagę studentów na zorganizowaną społeczność fanów fantastyki (tzw. *fandom*), która stanowi zarówno ludzki, jak i społeczny kapitał tego gatunku literackiego i jego adaptacji w sztuce wizualnej (kino, seriale). Socjologiczny

⁵¹ Wnuk-Lipiński (2004).

⁵² Przykładem może tu być najnowsza antologia opowiadań futurystycznych, której redaktorem jest Dariusz Odija – *UTOPAY* (2022).

opis tego środowiska jest już obecny w kilku pracach⁵³, a skład fandomów to istna mozaika: od miłośników literatury *science fiction* do entuzjastów cosplay czy manga-anime. Dotychczas w literaturze nie opisano jednak specyficznej części fandomu fantastycznego, którego głównym odniesieniem byłyby właśnie dzieła fantastyki socjologicznej⁵⁴. Natomiast spuścizna najbardziej znanego jej przedstawiciela – Janusza A. Zajdla – jest współcześnie doceniana, co pokazuje nagroda literacka polskiego fandomu fantastycznego, która nosi jego imię.

V. WNIOSKI DYDAKTYCZNE

Po przeprowadzeniu zajęć z obszaru *social fiction* można pokusić się o kilka refleksji. Jedną z najważniejszych jest konstatacja, że społeczeństwa przyszłości są obecnie stałym i bardzo doniosłym tematem popkultury, a studenci uczestniczący w wykładzie orientują się w tematyce współczesnych dzieł fantastycznych o tym odcieniu. Do tej pory nie porównywali ich jednak bezpośrednio z wiedzą typowo socjologiczną.

Wartością dodaną tych zajęć były długie dyskusje, w których pojawiające się ścieżki rozwojowe społeczeństw były szeroko i wnikliwie analizowane (np. wprowadzenie powszechnego klonowania, pojawienie się nieodróżnialnych od człowieka androidów, motywy podróży w czasie, podróży w kosmosie, informatyzacji czy również degradacji środowiska). Główny obszar tych dyskusji skoncentrowany był na metamorfozach typów społeczeństw połączonych z ich głównymi socjologicznymi charakterystykami, czyli typami gospodarowania (niewolnictwo, feudalizm, kapitalizm, komunizm), wynikłym z tego systemem stratyfikacyjnym (kasty, stany, klasy i warstwy), otwartość bądź ograniczenie ruchliwości społecznej (statusy osiągnane i przypisane), a przede wszystkim czynnikiem stratyfikacyjny, według którego przebiegają nierówności (siła fizyczna, zasoby – dziedzictwo, ziemia, kapitał, wiedza). Odniesiono się również do kwestii antagonizmu i gradacji cech, jakie może budować *societas futura*. Studenci zwracali uwagę, że nowym czynnikiem stratyfikacyjnym może okazać się po prostu uroda, robotyzacja, androidyzacja lub zasięg popularności sieciowej, czyli wymiary wpływu społecznego i zarazem nowe wcielenie kapitału. W nasyconej wątkami społecznymi fantastyce socjologicznej wszystkie te elementy są widoczne. Dyskusje podczas zajęć uświadomiły zarówno słabość prognostyczną samej socjologii, jak i potencjał literatury *social fiction* – pokazuje ona, jak finezyjnie ustrukturyzowane mogą być przyszłe społeczeństwa. Jednak to dzięki socjologicznym „narzędziom” można w ogóle o takiej zaawansowanej strukturyzacji rozmawiać.

⁵³ Np. Siuda (2012); Lisowska-Magdziarz (2017); Kaszkowiak (2020).

⁵⁴ Lisowska-Magdziarz (2017).

Studenci podczas prezentacji prac zaliczeniowych ukazywali nieoczywiste w chwili przygotowywania zajęć wątki i analizowali występowanie elementów refleksji socjologicznej – lub tylko socjologizujących odniesień – w takich dziełach popkultury, jak chociażby komiksy i powstałe na ich gruncie animacje – *Ranx* (1978–), *Attack on Titan* (2009–) *BoJack Horseman* (2014–). Ponadto przedstawiono grę komputerową *Detroit: become Human* (2018) i nieoczywiste tropy literackie, związane chociażby z tak zwaną twardą futurologią w powieści Franka Herberta *Diuna* (1965) i jej ekranizacjach. Przybliżono także nurt postapokaliptyczny uosobiony w powieściach Suzanne Collins *Igrzyska śmierci* (2008) i Jamesa Dashnera *Wieżień labiryntu* (2009)⁵⁵.

Studenci zwracali uwagę na stopień nasycenia konkretnych dzieł literackich, komiksowych i filmowych tematyką socjologiczną. Ponadto można było w takich zestawach wyodrębnić zarówno dzieła socjologizujące – podejmujące tematykę społeczną nieco powierzchownie i konwencjonalnie (np. komiks *Ranx*), jak i bardziej nasycone – gdzie stopień uszczegółowienia tematyki społecznej jest znaczny. Do tego drugiego typu z pewnością należy zaliczyć cykl *Diuna* autorstwa Franka Herberta. Świat przedstawiony w *Diunie* zakłada wielostopniową strukturę społeczną, związaną z panującymi klanami i rodzinami oraz „uruchamiającą” specyficzny układ zależności i działań bohaterów powieści. Utwory mniej nasycone tematyką społeczną, ograniczające się do zewnętrznych atrybutów dystopii i cyberpunka, to komiksy *Ranx* oraz *BoJack Horseman*.

Zasadniczym zatem wnioskiem z przeprowadzonych zajęć jest stwierdzenie, że motywy fantastyki socjologicznej są współcześnie odnajdywane w najnowszych pozycjach szeroko pojętej fantastyki, natomiast znajomość chociażby prozy Zajdla jest znikoma. Studenci dopiero z zajęć dowiedzieli się o istnieniu tego pisarza, podobnie jak o całym nurcie polskiej *social fiction*. Prawie wszyscy pamiętają natomiast *Rok 1984* Orwella, ale wynika to z faktu zamieszczenia tej pozycji na indeksie lektur w szkołach średnich. Jak się okazało, mało znany jest Huxley, a Zamiatin okazał się twórcą wręcz nieznanym. Studenci dokonują recepcji przede wszystkim fantastyki „swojego czasu”, często wyrażonej na przykład w komiksach, a nie dziełach literackich.

Zatem zajęcia okazały się dobrym dopełnieniem perspektyw, studenci posiadli wiedzę o klasycznym nurcie polskiej fantastyki socjologicznej, natomiast prowadzący mógł się przekonać, jak motywy antycypacji społecznych są przedstawiane w utworach współczesnych. Okazało się, że wiele motywów i konwencji jest tutaj bardzo podobnych, żeby nie powiedzieć – zapożyczonych z klasyki *science fiction*. Zajęcia spełniły też rolę propedeutyczną – otwierającą czytelników na „niefilologiczną” lekturę utworu beletrystycznego⁵⁶.

⁵⁵ Można w tym miejscu dopowiedzieć, że w kolejnym cyklu dydaktycznym podczas tego samego wykładu refleksja studentów powiększyła się między innymi o powieści autorstwa Dmitrija Głuchowskiego *Metro 2033* (2005) i Chrisa Weitzza *Młody świat* (2014), film kinowy z oryginalnym scenariuszem – *Wyścig z czasem* (2011, scen. i reż. Andrew Niccol) oraz seriale telewizyjne – 3% Pedra Aguilery (2016–2020) i *Czarne lustro* (szczególnie sezon trzeci z 2016 r.) Charliego Brookera.

⁵⁶ Krawczyk (2015): 40–45.

VI. KONKLUZJA

Przedstawiony materiał literacki i filmowy miał w pierwotnym zamierzeniu pokazać studentom, że niedostatki naukowej prognozyki socjologicznej wcale nie muszą oznaczać końca dyskusji nad kształtem społeczeństwa przyszłości – można ją kontynuować, posiłkując się kreacjami literackimi przyszłych społeczeństw. Okazało się, że motywy fantastyczne są obszarem poznawczej ciekawości studentów socjologii, a wśród tych zainteresowań można też wyróżnić fantastykę socjologiczną jako taką. Daje to dobry prognostyk na (*nomen omen*) przyszłość, gdyż ci konkretni młodzi ludzie, oprócz wiedzy i umiejętności związanych z nauką akademicką, będą mieli w świadomości również rezerwuwar kreacji literackiej. Zatem taka wizja społeczeństw przyszłości może być poznawczo użyteczna, a zróżnicowanie społecznej inżynierii w konkretnych dziełach *social fiction* tym bardziej pobudza ciekawość i przewidywanie, czy zastosowane przez autorów formy przyszłych struktur i rodzajów czynników stratyfikacyjnych (np. innych niż pieniądze) mają szansę na urzeczywistnienie.

Podejście socjologów do fantastyki socjologicznej powinno zakładać traktowanie tych treści jako atrakcyjnego uzupełnienia wiedzy, pewną protezę badania tych obszarów, gdzie nauka konwencjonalna jeszcze sobie nie radzi. Tym samym *social fiction* może być traktowana jako pewien rezerwuwar możliwych dróg rozwojowych społeczeństwa – odkrywczosć tej problematyki potwierdza też niejako sukces czytelniczy takich powieści i ich wysokobudżetowe ekranizacje.

Ograniczony objętościowo charakter niniejszego artykułu nie pozwolił na nakreślenie pełnego obrazu *social fiction* i szczegółową analizę socjologiczną konkretnych jej dzieł. Może to być wyzwaniem dla innych badaczy analizujących ten obszar wiedzy. Odpowiadając na pytanie zawarte w tytule niniejszego tekstu, można to zrobić przewrotnie: być może wcale zachęcać nie trzeba, gdyż studenci – jak się okazało – wybierają z szerokiego zasobu popkultury dzieła, w których w mniejszym lub większym stopniu są zawarte antycypacje społeczne. Młodzi ludzie są bardzo świadomi współczesnych uwarunkowań społecznych, a fantastyka socjologiczna w pewnym stopniu stanowi uzupełnienie wiedzy zdobywanej na uczelni, jak też podczas nieformalnej edukacji okazjonalnej. Ewentualnie można dopowiadać, uzupełniać i podkreślać wielką rolę rodzimych twórców w kreacji tego typu literatury. Z taką omnibusową wiedzą dyskusje nad potencjalnym kształtem i strukturą *societas futura* z pewnością będą bardziej owocne.

Bibliografia

- Aleksandrowicz, P. (2017). Metropolis Fritza Langa jako pierwowzór i inspiracja współczesnych filmowych dystopii. W: K. Olkusz, K.M. Maj (red.), *Narracje fantastyczne. Perspektywy ponowoczesności*. Tom 5 (s. 297–305). Kraków.

- Bartkowiak, R. (2001). *Rozwój ludności świata i prawa nim rządzące*. Warszawa.
- Becht, L., Filipkowski, P. (2018). Ćwiczenie wyobraźni socjologicznej: polska futurologia naukowa lat 70. XX wieku. *Stan Rzeczy* 1(14): 41–69. <https://doi.org/10.51196/srz.14.3>
- Bell, D. (1974). *The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting*. London.
- Caillouis, R. (1989). *Science fiction*. Tłum. B. Okólska. W: R. Handke, L. Jęczynek, B. Okólska (red.), *Spór o SF* (s. 179–200). Poznań.
- Castells, M. (2013). *Spółczesność sieci*. Tłum. M. Marody i in. Warszawa.
- Comte, A. (1961). *Metoda pozytywna w szesnastu wykładach*. Tłum. W. Wojciechowska. Warszawa.
- Comte, A. (2001). *Rozprawa o duchu filozofii pozytywnej*. Tłum. J. K. Wyd. 3. Kęty.
- Ćwikła, P. (2006). Social fiction jako laboratorium eksperymentu społecznego. *Przegląd Socjologiczny* 55(2): 157–177.
- Domański, H. (2007). *Struktura społeczna*. Wydanie nowe. Warszawa.
- Eco, U. (1996). *Nowe środki masowego przekazu a przyszłość książki*. Tłum. A. Szymanowski. Warszawa.
- Fiut, I.S., Habryń, M. (2001). Społeczność akademicka wobec możliwości wykorzystania Internetu w procesie pracy. W: L. Haber (red.), *Mikrospołeczność informacyjna na przykładzie miasteczka internetowego Akademii Górniczo-Hutniczej w Krakowie* (s. 127–164). Kraków.
- Harari, Y.N. (2018a). *Homo deus. Krótka historia jutra*. Tłum. M. Romanek. Kraków.
- Harari, Y.N. (2018b). *Sapiens. Od zwierząt do bogów*. Tłum. J. Hunia. Warszawa.
- Jameson, F. (1971). *Marxism and Form: Twentieth-Century Dialectical Theories of Literature*. Princeton, NJ.
- Jameson, F. (2011). *Archeologie przyszłości. Pragnienie zwane utopią i inne fantazje naukowe*. Tłum. M. Płaza, M. Frankiewicz, A. Miszk. Kraków.
- Kaszkowiak, Ł. (2020). Społeczny świat polskiego fandomu fantastycznego. Gdańsk.
- Kochanowicz, J. (2010). Consumption in the preindustrial and industrial period: a comment on research problems and approaches. *Acta Poloniae Historica* 102: 89–100.
- Krawczyk, S. (2015). Socjologia literatury fantastycznej w polskim i anglosaskim obiegu akademickim. W: A. Gemra, A. Mazurkiewicz (red.), *Literatura i kultura popularna: badania i metody* (s. 37–46). Wrocław.
- Krzysztofek, K. (2018). *Prévoir – savoir – pouvoir czyli od przewidywania do wiedzy i władzy*. *Stan Rzeczy* 1(14): 17–39. <https://doi.org/10.51196/srz.14.2>
- Kumor, P. (2010). Zależność nierówności płac od poziomu rozwoju gospodarczego. *Gospodarka Narodowa* 7/8: 45–62. <https://doi.org/10.33119/GN/101156>
- Lem, S. (1970). *Fantastyka i futurologia*. Tom 1. Kraków.
- Leś, M.M. (2008). *Fantastyka socjologiczna. Poetyka i myślenie utopijne*. Białystok.
- Lisowska-Magdziarz, M. (2017). *Fandom dla początkujących. Część I: Społeczność i wiedza*. Kraków.
- Mazurkiewicz, A. (2011). Między fantastyką i aluzją. SOCIAL FICTION jako kryptopolityczny nurt polskiej literatury lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX wieku. *Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Litteraria Polonica* 14(2): 178–191. <http://hdl.handle.net/11089/2272>
- Niewiadowski, A. (1992). *Literatura fantastycznonaukowa*. Warszawa.
- Niewiadowski, A., Smuszkiewicz, A. (1990). *Leksykon polskiej literatury fantastyczno-naukowej*. Poznań.
- Odija, D. (red.) (2022). *UTOPAY. Antologia opowiadań futurystycznych*. Warszawa.
- Orwell, G. (2017). *Rok 1984*. Tłum. T. Mirkowicz. Warszawa.
- Ossowski, S. (1986). *O strukturze społecznej*. Warszawa.
- Pareto, V. (1994). *Uczucia i działania. Fragmenty socjologiczne*. Tłum. M. Dobrowolska, M. Rozpędowska, A. Zinserling. Warszawa.
- Rifkin, J. (2001). *Koniec pracy. Schyłek siły roboczej na świecie i początek ery postrykowej*. Tłum. E. Kania. Wrocław.
- Sadowski, Z. (2006). *Granice wzrostu – nowa ocena sytuacji. Przyszłość 1*: 9–25.
- Siuda, P. (2012). *Kultury prosumpcji. O niemożności powstania globalnych i ponadpaństwowych społeczności fanów*. Warszawa.
- Sorokin, P.A. (1937). *Social and Cultural Dynamics*. Vol. 1. New York.
- Standing, G. (2014). *Prekariat. Nowa niebezpieczna klasa*. Tłum. K. Czarnecki, P. Kaczmarski, M. Karolak. Warszawa.
- Stefaniuk, M. (2001). *Teoria elit Vilfreda Pareta*. Lublin.

- Sztompka, P. (1983). Zmiana strukturalna społeczeństwa: szkic teorii. *Studia Socjologiczne* 2(89): 125–151.
- Walczak-Duraj, D. (2019). Praca a nowe technologie. W kierunku transgresji etycznej i pracy nieodpłatnej w gospodarce cyfrowej. *Przegląd Socjologiczny* 68(3): 71–94. <https://doi.org/10.26485/PS/2019/68.3/3>
- Szulczewski, G. (2018). W poszukiwaniu sensu życia w świecie bez pracy. W: J. Czarzasty, C. Kliszko (red.), *Świat (bez) pracy. Od fordyzmu do czwartej rewolucji przemysłowej*. Monografia dedykowana profesorowi Juliuszowi Gardawskiemu (s. 31–51). Warszawa.
- Świrek, K. (2018). Karol Marks i problem przyszłości. *Stan Rzeczy* 1(14): 203–225. <https://doi.org/10.26485/PS/2019/68.3/3>
- Wallerstein, E. (2007). *Analiza systemów-światów*. Wprowadzenie. Tłum. K. Gawlicz, M. Star-nawski. Warszawa.
- Wesołowski, W. (1962). *Studia z socjologii klas i warstw społecznych*. Warszawa.
- Wnuk-Lipiński, E. (2004). Science-fiction jako opis socjologiczny. *Newsweek.pl*, <http://www.newsweek.pl/science-fiction-jako-opis-socjologiczny,45744,1,1.html> [dostęp: 8.05.2022].
- Wróbel, A. (2018). Totalitaryzm a funkcjonalistyczna utopia. Wątki systemowe w twórczości Janusza A. Zajdla. *Acta Universitatis Wratislaviensis* 40(4): 81–96.
- Wróbel, Ł. (2000). Polska fantastyka socjologiczna. <https://www.tolkien.com.pl/hobbickanorka/artykuly/socj.html> [dostęp: 20.04.2022].
- Zacher, L.W. (2007). *Transformacje społeczeństw od informacji do wiedzy. Interdyscyplinarne wykłady, wpływ techniki i globalizacji*. Warszawa.
- Zajdel, J.A. (2004). *Limes inferior*. Warszawa.
- Znaniecki, F. (1934/2001). *Ludzie terazniejsi a cywilizacja przyszłości*. Wyd. 3. Warszawa.

